

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЗА РИМСЬКИМ ПРАВОМ

Сучасна Україна відновлює і розвиває приватно-правові традиції, засновані на положеннях римського права, враховуючи сучасний світовий досвід. Прикладом цього є новий Цивільний кодекс України, що закріплює і розвиває прогресивні постулати цивілістики [1]. Відновлення в Україні ідеї приватного права, законодавчо закріпленої в новому Цивільному кодексі, вимагає сьогодні звернення до джерел приватно-правового підходу, тобто до основних положень римського приватного права.

Таким чином, виникає необхідність з'ясувати поняття та характерні ознаки цивільної правосуб'єктності фізичних осіб за римським приватним правом. Це, у свою чергу, дає можливість оцінити досягнення сучасного вітчизняного законодавства та визначити перспективи і напрямки його розвитку у сфері регулювання відповідної групи суспільних відносин.

Варто зауважити, що хоча у вітчизняній та зарубіжній літературі досліджувалися суб'єкти права у Стародавньому Римі, проте переважна більшість учених спрямовувала свої дослідження у площину загальних положень відносин опіки та піклування у римському праві. Передусім треба згадати роботи Д. Д. Гримка, Д. В. Дождєва, О. С. Йоффе, А. І. Косарева, І. Новицького, І. Перетерського, Д. І. Азаревича, О. А. Підпригори, І. А. Покровського, О. І. Пергамент, Ч. Санфіліппо, Є. О. Харитонова, В. М. Хвостова, Н. А. Д'ячкової та інших. На нашу думку, визначення особливостей правосуб'єктності осіб за римським правом потребує всебічного і глибокого дослідження.

У Римі особа позначалась терміном *persona*. Проте не всі люди у Римській державі визнавались особами – суб'єктами права. Інтереси панівного класу рабовласників не допускали рівності всіх людей, тому такий великий клас людей, як раби, визнавався не суб'єктом, а об'єктом права. Пам'ятки римського права як джерела пізнання не тільки права, але й історії і культури Стародавнього Риму, свідчать, що тільки вільна людина є носієм прав та обов'язків і в цьому розумінні вона є особою, здатною до права. [2, с. 43]

Здатність бути суб'єктом цивільних прав римські юристи позначали терміном *caput*. Правоздатність римського громадянина, тобто здатність мати суб'єктивні права, бути носієм права, [3, с. 95] виникала з моменту народження. Проте, як вважали римські юристи, в деяких випадках цивільна правоздатність може виникнути і до народження дитини, зокрема, в Дигестах Юс-

тиніана зазначалося: «Хто знаходиться в утробі матері, охороняється так, нібито він знаходиться серед людей, оскільки йдеться про вигоди самого плоду» [4, с. 341].

Правоздатність припинялася смертю людини. Римське право прирівнювало до смерті продаж у рабство, полон, засудження до тяжких видів покарання (довічна каторга). Якщо людина будь-яким чином знову отримувала свободу, її правоздатність відновлювалася, хоча і не завжди в попередньому обсязі [5, с. 40].

Повною правоздатністю володіли суб'єкти, які мали 3 елементи правоздатності:

1) *status libertatis* (статус свободи) – ґрунтувався на фундаментальному положенні, що всі люди або вільні або раби;

2) *status civitatis* (статус громадянства) – визначав приналежність особи до громадянства Риму та поширювався виключно на римських громадян;

3) *status familiae* (сімейний статус) – надавав право особам (римським громадянам) вступати у римський шлюб (домовласники і підвладні особи).

Цивільна правоздатність римського громадянина складалась з двох основних елементів: права брати законний шлюб, у якому діти набувають статусу римського громадянина (*jus conubii*), і права бути учасником цивільного обігу, яке включало в себе право бути власником будь-якого майна, здійснювати будь-які цивільно-правові правочини (продавати, дарувати, здавати в найм, обмінювати тощо), бути спадкоємцем і спадкодавцем, вести цивільно-правові спори в суді тощо (*jus commercii*) [6, с. 77–78; 7, с. 34–38].

Оскільки повнота цивільної правоздатності зумовлюється постійним статусом особи – свободи, громадянства і «батька сімейства», то втрата одного зі статусів спричиняла обмеження правоздатності – так зване *capitis deminutio*. З огляду на це класичні римські юристи розрізняють і три ступеня зміни правоздатності [2, с. 45]:

1) *повна втрата правоздатності* (*capitis diminutio maxima*) – втрата свободи, наслідком якої була повна втрата прав як особистих, так і майнових. Майно особи, яка повністю втратила правоздатність, переходило у власність держави або до певних приватних осіб, зокрема, до кредитора, який продав боржника, до господаря раба, з яким жінка вступала в зв'язок тощо;

2) *середня втрата правоздатності* (*capitis diminutio media*) – втрата права римського громадянина (громадянин стає переріном або латином з метою одержання землі на периферії);

3) *мінімальна втрата правоздатності* (*capitis diminutio minima*) відбувалась зі зміною сімейного стану особи, що траплялося в таких випадках: а) особа власних прав перетворювалась на особу чужих прав; б) сімейно самостійна особа всиновлювалась іншою особою;

в) жінка, яка не перебувала ні під чією владою, одружувалась та ін. Результатом цього був повний розрив попередніх сімейних зв'язків з усіма правами, які з них випливали (спадкування тощо).

Наявність правоздатності – тільки одна сторона правосуб'єктності. Для того, щоб самостійно набувати юридичних прав та обов'язків, особа мусила мати дієздатність, тобто здатність своїми діями набувати права і створювати для себе обов'язки, відповідати за правопорушення, або, іншими словами, здатність здійснювати юридично значимі дії та відповідати за них [8, с. 263] (при цьому необхідно враховувати, що римське право не виробило визначення дієздатності, хоча широко використовувало це поняття на практиці). На відміну від правоздатності, цивільної дієздатності людина набувала не в момент народження, а з досягненням певного віку, коли вона вже могла вільно виявляти свою волю, адекватно оцінювати власні дії, усвідомлювати їхнє значення і відповідати за вчинені правопорушення. Дієздатність залежала також від інших факторів – стану здоров'я, сімейного стану тощо. Зокрема, залежно від віку цивільна дієздатність громадян диференціювалася на чотири групи.

До *першої* вікової групи (*infantes*) належали діти у віці до 7 років. Вони вважалися абсолютно недієздатними і не могли власними діями набувати жодних цивільних прав і обов'язків.

До *другої* вікової групи (*impuberes*) належали дівчатка у віці від 7 до 12 років і хлопчики у віці від 7 до 14 років. Вони вважалися обмежено дієздатними і мали право здійснювати тільки дрібні правочини, робити недорогі покупки, провадити дрібний обмін речей тощо. Якщо ж виникала необхідність здійснювати правочини, спрямовані на припинення прав або встановлення якогонебудь обов'язку, то треба було отримати дозвіл батьків, а за відсутності батьків – дозвіл опікуна, який давав його у момент здійснення правочину. Правочин, здійснений без згоди опікуна, зобов'язував неповнолітнього тільки в межах збагачення, одержаного за цією угодою.

До *третьої* вікової групи (*adulescentes*) належали дівчатка у віці від 12 до 25 років і хлопчики від 14 до 25 років. Вони, за загальними правилами, вважалися повнолітніми і дієздатними, а тому мали право здійснювати будь-які цивільно-правові правочини. Проте, уклавши правочин на явно не вигідних для себе умовах, ці особи могли звернутися до претора з проханням визнати такий правочин недійсним і повернути сторони до первісного стану, в якому вони знаходилися до укладення правочину, тобто застосувати реституцію [9, с. 44–46]. У другій половині II ст. імператор Марк Аврелій у загальному порядку установив призначення піклувальника над особою, яка не досягла 25 років (*curator minorum*). Таким чином, фактично (і не тільки) досягнення повноліт-

тя переносилося на 25 років [10, с. 158]. Особи, що не досягли 25 років, могли здійснювати правочини тільки з дозволу куратора, однак за ними зберігалось право самостійно складати заповіт, а також укладати шлюб [11, с. 78].

Четверту групу складали повністю дієздатні особи, які досягли 25 років. З цього віку цивільна дієздатність вільної особи стала необмеженою [6, с. 74].

Проте могли бути й інші фактори, які впливали на обсяг цивільної дієздатності особи: стан фізичного або психічного здоров'я, соціальний стан тощо. Наприклад, глухонімий не міг укладати такі договори, як стипуляція (договір у спеціально обумовленій усній формі [11, с. 55]), чи пред'являти позов у легісакційному процесі, де від позивача вимагалось виголошення певних словесних формул [6, с. 57–58]; недоумкуваті та душевнохворі визнавалися абсолютно недієздатними, а тому не мали права самостійно вчиняти цивільні правочини; істотно обмежувалися у дієздатності марнотратники – особи, не здатні розумно розпоряджатися своїм майном. Для марнотратників призначався піклувальник, який зобов'язаний був піклуватися про їх майновий стан. При цьому сам марнотратник міг самостійно здійснювати лише правочини, спрямовані на набуття майна та особисто відповідав за вчинені правопорушення. Інші правочини марнотратник мав право вчиняти лише зі згоди піклувальника [9, с. 47].

Жінка поступалася у правовому становищі чоловікові. У період республіки вона вважалася такою, що перебуває під постійною опікою свого чоловіка, батька або інших родичів. Через це вона істотно обмежувалася в правоздатності і дієздатності. У період принципату відбуваються зміни у правовому становищі заміжньої жінки, пов'язані з тим, що шлюб із переходом жінки під владу чоловіка (*cum manu*) поступово був витіснений шлюбом *sine manu*, при якому дружина не переходила під владу чоловіка, залишаючись для нього юридично чужою, зберігаючи за собою той статус і майнові права, які мала до укладення шлюбу [9, с. 45–46]. Тепер доросла жінка, яка не перебувала під постійною опікою батька чи чоловіка, могла приймати самостійні рішення щодо свого майна. Проте і в цей період вона не могла відповідати за чужі борги, а отже, потребувала піклування.

Крім того, треба мати на увазі, що потреба у залученні інших осіб до захисту цивільних прав виникала також у разі зменшення громадянської честі, котре у «класичному» римському приватному праві могло мати місце у випадку *infamia* або *ignominia* – обмеження права виконувати обов'язки, які потребують довіри (бути опікуном, прокуратором, декуріоном і т. ін.), як результат нечесних вчинків (подвійні заручини, неналежне виконання обов'язків у договорах поруки, схову та ін.). За межами *infamia* (ганьба) було

turpitude (аморальність), яке регулювалось преторським едиктом і полягало в обмеженні спадкових прав осіб, що займалися ганебними професіями (повії, актори та ін.) [12, с. 50–51].

Отже, саме в Стародавньому Римі були вперше закріплені початки правового регулювання повноважень, які становили зміст цивільної (приватної) правосуб'єктності римського громадянина, визначені підстави для обмежень правового статусу фізичної особи. Також слід зауважити, що деякі положення римського права щодо регулювання правового статусу фізичної особи вже на сьогодні рецепційовані чинним цивільним законодавством України, що свідчить про актуальність використання ідей, принципів та окремих правових рішень, розроблених у римському праві.

Список літератури: 1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV // ВВР. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356 (зі змінами та доповненнями). 2. Основи римського приватного прав: Навч. посіб. / Орач Є., Тищик Б. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів, ун-ту, 2000. – 238с. 3. Підпригора О. А. Римське приватне право. Академічний курс. – К.: Ін Юре, 2001. – С. 95. 4. Бартошек М. Римское право. Понятия, термины, определения / Пер. с чешск. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 341. 5. Хутыз М. Х. Римское частное право. – М.: Былина, 1994. – С. 40. 6. Римське приватне право (Конспект лекцій: практикум) / За ред. Є. О. Харитонов. – Х.: Одісей, 2000. 7. Макарчук В. С. Основи римського приватного права. – К.: Атіка, 2000. 8. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право. – К: Юрінком Інтер, 2003. – С. 263. 9. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права. Учебник. / Пер. с итал. – М.: БЕК, 2000. 10. Франчози Дж. Институционный курс римского права / Перевод с итал.; Отв. ред. Л. Л. Кофанов. – М.: Статут, 2004. – С. 158. 11. Римське право (Інституції) / За заг. ред. Є. О. Харитонов. – Вид. 3, випр. – Х.: Одісей, 2003. – С. 78. 12. Новицкий И. Б. Римское право. Учеб. для вузов. – М.: Зерцало, 2001. – С. 50–51.

Надійшла до редколегії 10.10.08

М. В. Мороз

ОПЛАТНІСТЬ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ МАЙНА ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Договір оренди майна державних підприємств належить до оплатних договорів, тобто у ньому майновому наданню орендодавця (передання об'єкта оренди в строкове володіння і користування орендаря) відповідає зустрічний обов'язок орендаря. Зустрічним наданням орендаря плата за користування цим майном.

Хоча проблематику оплатності договору в цілому було досить глибоко та змістовно досліджено М. І. Бару [1], а оплатність договору оренди державного та комунального майна – Спасибо І. В., Козаренко Є. В., Стещенко В. Н. [2], але у зв'язку з особливостями правового регулювання відносин оренди саме державного майна та зважаючи на те, що дослідження вказаних учених проводилися вже досить давно й на базі скасованих на теперішній час нормативних актів, уважаємо цю проблематику актуальною і такою, що потребує подальшого дослідження.

Характеризуючи оплатність правовідносин, М. І. Бару вказує на два критерії, у разі відповідності яким договір є оплатним: 1)